

І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАГЕРКИ І В м. НІЖИН

У статті наведений стислий історіографічний огляд археологічних досліджень на території пос. Магерки І. Також наводяться результати робіт 2015—2016 рр. Здійснюється спроба уточнити статус та хронологію пам'ятки. Особливу увагу приділено комплексу, виявленому в 2015—2016 рр.

Ключові слова: поселення Магерки І, давньоруський час, кераміка, яма, археологічний комплекс.

Поселення Магерки І розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка (рис. 1). Воно відкрив Ю.М. Ситий у 1986 р. У 1994 р. О.С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20 × 50 та 25 × 80 м). Дослідник зібрав тут колекцію кераміки XI—XIII ст. та серію індивідуальних знахідок [Морозов, 2008, с. 22].

У 2014 р. І.С. Кедун заклав на території поселення розвідувальний шурф, який дав можливість зафіксувати наявність культурного шару давньоруського часу.

Також з досліджуваням поселенням пов'язують скарб 1852 р., що був знайдений під час оранки сином місцевого селянина Сергія Борисова. Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М.П. Погодіна, І.І. Толстого, А.А. Ільїна, М.І. Петрова, І.Г. Спаського, М.П. Сотникової [Сотникова, 1983, с. 67—80]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про те, чи карбувалася власна монета у Київській державі X—XI ст. [Морозов, 2011, 99—104].

© І.С. КЕДУН, О.Г. ПАРХОМЕНКО, 2017

У польовому сезоні 2015 р. в межах поселення закладено 2 розкопи загальною площею 136 м². В результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75—0,5 м. Вона поступово зменшується в південному напрямку. Під час розкопок вдалось зібрати колекцію знахідок — уламки кругової кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне — з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо (рис. 2 і 3). Найбільший інтерес викликає натільний хрестик. Зауважимо що аналогічний хрестик було знайдено під час розкопок на посаді давньоруського міста Новгород-Сіверський у 2008 р.

Пірофілітове жорно, а точніше його верхня частина, розміром 38 × 40 см. Отвори боковий під важель і центральний осьовий розширилися від верху до низу жорна. У верхній частині вони мали діаметр: центральний — 3 см, боковий — 6 см, в нижній частині мали 4,2 та

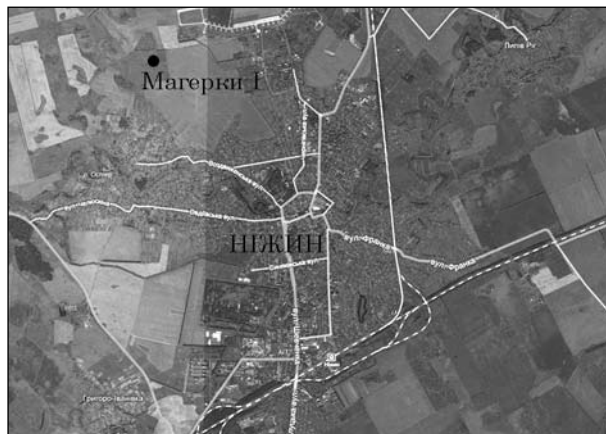

Рис. 1. Схема розташування пос. Магерки І

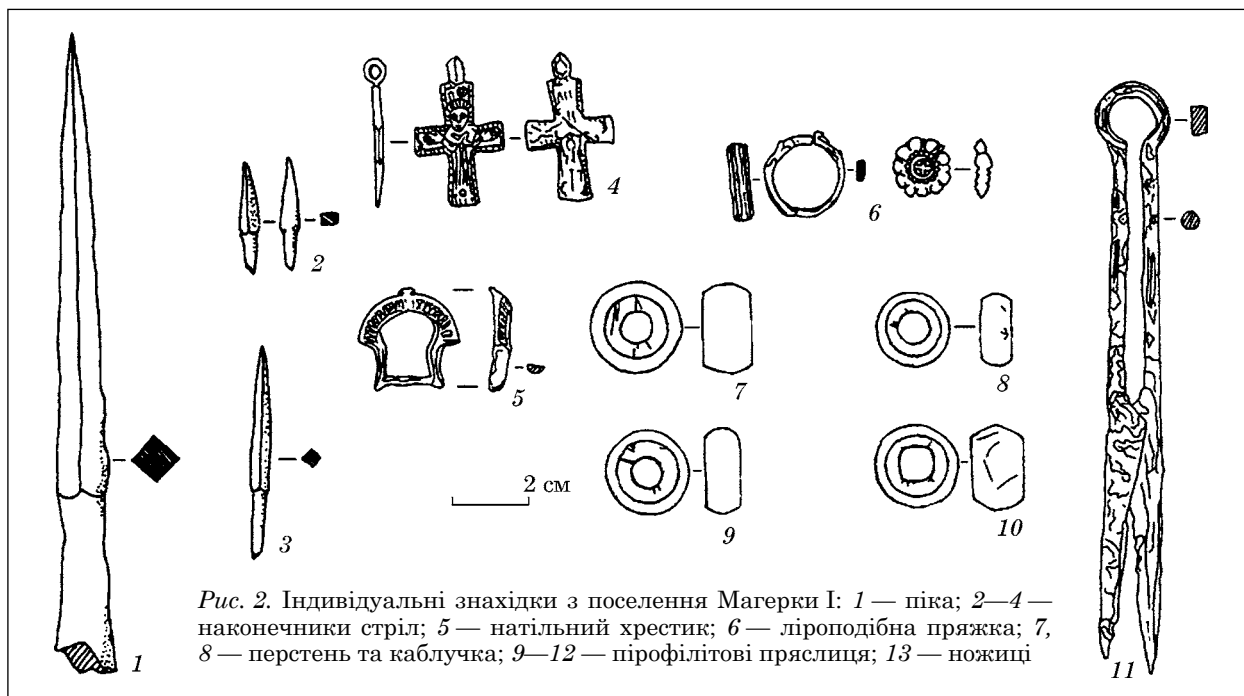

Рис. 2. Індивідуальні знахідки з поселення Магерки I: 1 — піка; 2—4 — наконечники стріл; 5 — натільний хрестик; 6 — ліроподібна пряжка; 7, 8 — перстень та каблучка; 9—12 — пірофілітові пряслиця; 13 — ножиці

6 см відповідно. Товщина жорна становить в середній частині 4 см. Нижня плоскість знахідки має сліди сколів від виробництва (рис. 3). За типологією Р.С. Мінасяна це жорно належить до типу ШБ [Минасян, 1978, с. 101—112]. Схоже пірофілітове жорно було знайдено в Шестовиці у 2004 р. в житловому комплексі X ст. [Моця, Коваленко, Ситий, 2003, с. 233]. Загалом розповсюдження та значне використання жорен на Лівобережжі пов'язують з волинцево-роменськими пам'ятками [Горбаненко, 2007, с. 48—49]. У 2016 р. було знайдено уламок ще від одного пірофілітового жорна, але через його фрагментарність повних розмірів його встановити неможливо.

Хрестик з пос. Магерки XI згідно супроводжуючого матеріалу датовано XI ст. (рис. 2, 5). Зауважимо, що кераміка яка могла б датуватися XII ст. на цьому поселенні на сьогодні не знайдена. На відміну від Магерського хрестика з Новгород-Сіверського можна датувати лише умовно XI—XII ст.

Обидві знахідки ідентичні, являють собою маленькі натільні хрестики, розміром $3,9 \times 2,2$ см, чотирикінцевої форми. Кінці хрестиків прямокутні. При цьому лопаті хрестів дещо приплюснуті і розширені до кінців.

На лицьовій стороні хрестів зображено рельєфне Розп'яття, виконане у візантійському стилі VI—X ст. Фігура розп'ятого Христа пряма, голова, увінчана рельєфним пояском, що символізує німб, злегка схилена до лівого плеча, очі відкриті, руки горизонтально розведені в сторони. Над головою Христа розмішені літери «Л Н».

Особливістю Розп'яття є одягання Христа. Це не звична сьогодні безрукавна туніка — Колобій, прикрашена геометричним орнаментом

і двома вертикальними (ймовірно золотими) смугами.

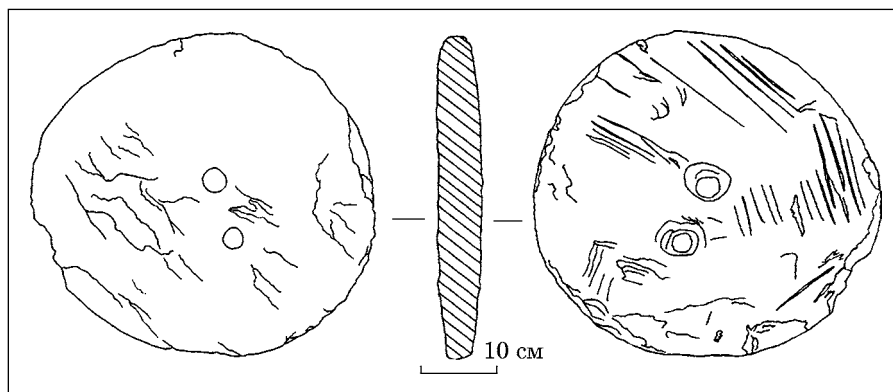
На зворотному боці хреста зображений образ Божої Матері Оранти в повний зріст, виконаний у стилістики сіропалестинських енкаліпціонів. Голова Богородиці також увінчана рельєфним пояском, що символізує німб. Над зображенням розміщені літери «П О». В обох знахідках зворотна сторона дещо затерта.

Краї хрестів також прикрашені рельєфним пояском. Ймовірно вони виконані у традиції, так званих «сирійських» енкаліпціонів X—XI ст. Енкаліпціони цього типу, з гравірованими образами святих в позі Оранта, а найчастіше образом Божої Матері Оранта, виготовлялися ймовірно в сіропалестинському регіоні та були широко поширені у Візантії, а, завдяки паломникам, зустрічалися в Європі та Київській Русі. Ймовірно зразком для даного хрестика став енкаліпціон, датований XI—XII ст. [Корзухіна, Пескова, 2003, табл. 99—100].

Також показовими з точки зору хронології й інші знахідки. Це наконечники піки і броньовані стріли, ліроподібна пряжка, перстень, ножиці та пірофілітове жорно.

Елементи військового озброєння та спорядження є досить рідкими знахідками на території м. Ніжина та його округи і тому інтерес до них є особливим. Наконечник піки, що відповідає типу V за типологією А.Н. Кіричнікова, і датований XI—XII ст., автор пов'язує появу списів-пик з розвитком кавалерії та впливом кочівницьких культур з якими постійно контактувало давньоруське населення. Очевидно піки використовували в умовах боротьби, коли почав посилюватися захисний обладунок бійців, та активізацією кінних сутичок [Кирпичников, 1966, с. 6, 14—16]. Наконечник піки не-

Рис. 3. Пірофілітове жорно

великих розмірів, складається з вістря, що має форму ромба у розрізі, та короткої втулки. Його загальна довжина складає 17,6 см; довжина власне вістря — 12,9 см; ширина вістря біля втулки — 1 см, довжина втулки 4,7 см; ширина втулки унизу, в найширшому місці — 1,3—1,5 см (рис. 2, 1).

Два бронебійних наконечника стріл також, як це видно з назви проти ушкодження захищеного обладунком супротивника. Обидва наконечника відносяться до 93 типу (гранованих черешкових наконечників стріл, шилоподібних квадратних або ромбоподібних у розрізі без упору) за А.Ф. Медведєвим [Медведєв, 1966, с. 60]. Конструкція, подібна до піки, проста: складається з вістря ромбоподібного розрізу та короткого черешка, можливо обламаного (замість втулки). Головною відмінністю між обома стрілами є їх розміри. Розмір першого наконечника: загальна довжина — 3,05 см; довжина вістря — 2,5 см; ширина неподалік черешка 0,3—4 см; черешок довжина складає 0,5 см (рис. 2, 2). Другий наконечник майже більший за попередній: загальна довжина — 5,6 см; довжина вістря 4,1 см; його ширина — 0,5 см; довжина черешка 1,5 см (рис. 2, 4).

У 2016 р. також було знайдено два наконечника стріл. Перший аналогічний до попереднього другого наконечника 2015 р., лише завтовшки він трохи менший. Зараз наконечник знаходиться на реставрації, що представить можливість до більш детального дослідження. Останнє вістря відрізняється від попередніх, воно відноситься до плоских черешкових стріл типу 52 ромбоподібних з прямими боками і плечиками з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера за А.Ф. Медведєвим [Медведєв, 1966, с. 50]. Загальна довжина 5,1 см, ширина пера — 1,5 см. Перо плоске в розрізі, що плавно переходить у круглий черешок. Сам черешок має сліди злому на кінці (рис. 2, 3).

Також варто зауважити про те, що вході розбірки культурного шару було зібрану невелика колекцію залізних кілець, як цілих так і фрагментів. Деякі з них пошкодженні корозією, але на деяких з них фіксуються сліди заклепок. Діаметр більшості з них 10—12 мм, завтовшки

1,5—2 мм, що відповідають описам А.Н. Кірипичнікова про кольчужні кільця [Кірипичников, 1971, с. 8, 9]. Підтвердженням того, що дані кільця є елементом давньоруського обладунку, стала знахідка 2016 р. кількох фрагментів кольчужних полотен (рис. 4).

Серед інших знахідок інтерес представляє ліроподібна пряжка, що датується X—XI ст. М.В. Седов зазначив, що подібний тип (5-й) пряжки в південних землях, у тому числі Волзькій Булгарії, Саркелі і т. д. подібні знахідки датують X—XI ст., хоча в самому Новгороді Великому, вони датуються XI—XII ст. [Седова, 1981, с. 144, 145] (рис. 2, 6).

Виявлені об'єкти представлені залишками котлованів споруд та ямами. Найбільшої уваги заслуговує споруда, досліджена в розкопці 2. Її котлован овалоподібної форми (4 × 1,6 м) був витягнутий вздовж осі захід—схід. Він впущений у материк до глибини 1 м. Заповнення котловану містило численні горілі прошарки, вздовж його стінок збереглися рештки згорілого дерева потужністю до 0,3 м. Під час розчистки об'єкту було знайдено уламки кругових посудин XI ст.

Роботи по дослідженню поселення були продовжені в 2016 році. На території поселення було закладено три розкопки загальною площею близько 130 м², а також для уточнення зони поширення культурного шару на північному краю поселення було закладено чотири шурфи площею 8 м². Судячи з усього, шурфи розташовувались вже за межами території пам'ятки — археологічний матеріал (окремі фрагменти кругових посудин) тут містився лише у верхньому, дерновому шарі. Він міг бути занесений сюди внаслідок оранки (у минулому поселення розорювалось). В цілому знахідки польового сезону 2016 р. не суперечать попереднім дослідженням і представлені колекцією уламків кругових посудин XI ст. та серією індивідуальних знахідок серед яких: пряжка, кольчужні кільця, наконечник стріли, уламок пірофілітового (шиферного) жорна тощо.

В цілому за результатами розкопок 2015—2016 рр. складається враження, що час функ-

ціонування поселення Магерки I обмежується XI ст. та пов'язане з використанням проходу через болота неподалік бродів та поселень в чернігівському напрямку [Ситий, 2010, с. 136—144]. Поселення зникає, вірогідно, внаслідок зростання небезпеки з боку кочовиків, яка к кінцю XI ст. значно збільшується із затвердженням у степах половців.

Крім того матеріали з інших поселень на території сучасного м. Ніжина датовані переважно XII—XIII ст. Тобто матеріали з розкопок на території Магерки I дозволяють припустити, що даний населений пункт з'явився раніше за інші в регіоні. Також привертає увагу той факт, що пос. Магерки I розташовано на певній віддаленості від р. Остер (близько 1 км.), на краю болота Смолянка. Тим часом пос. уроч. Комуна, пос. уроч. Замок, пос. Нове місто розташовуються безпосередньо на березі р. Остер. [Кедун, 2013, с. 13—16] Припустимо, що пос. Магерки I виникло в результаті освоєння даної території близько першої половини XI ст., а поява населених пунктів на території р. Остер пов'язано з розвитком торгового шляху у XII ст., що протягнувся від Києва до Волзької Булгарії [Моця, 2010, с. 30—42] та можливо у зв'язку з необхідністю укріплення адміністративних кордонів. Втім майбутні дослідження можливо дозволять виявити комплекси інших періодів.

Горбаненко С.А. Землеробство та тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007. — 196 с.

Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина // Ніжинська старовина. — К., 2013. — Вип. 15 (18). — С. 13—16.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М., 1966. — 180 с.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. — М., 1971. — 125 с.

Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энклапионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII в. — СПб, 2003. — 432 с.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел. — М., 1966. — 128 с.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — С. 101—112.

Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2008. — Вип. 6 (9). — С. 5—23.

Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2011. — Вип. 11 (14). — С. 99—104.

Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путьхь» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—42.

Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження Шестовиці у 2003—2004 рр. // АБУ 2003—2004 рр. — 2005. — С. 233—234.

Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода. — М., 1981 — 197 с.

Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер // Ніжинська старовина. — Ніжин, 2010. — Вип. 10 (13). — С. 136—144.

Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России // Сводный каталог русских монет X—XI вв. — Л., 1983. — С. 64—80.

*И. С. Кедун,
А. Г. Пархоменко*

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ МАГЕРКИ I В г. НЕЖИНЕ

В статье приводится краткий историографический обзор археологических исследований на территории пос. Магерки I. Также публикуются результаты работ 2015—2016 гг. Уточняется статус и хронология памятника. Особое внимание уделяется комплексу открытому в 2015—2016 гг. Детально описываются основные находки, анализируется керамический материал. Авторами предлагается гипотеза о существовании поселения исключительно в пределах XI века. Также приводятся основные доказательства в пользу подтверждения предложенной гипотезы.

Ключевые слова: поселение Магерки I, древнерусское время, керамика, яма, археологический комплекс.

I. S. Kedun, O. G. Parkhomenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE SETTLEMENT MAGERKY I IN NIZHYN

The article is a brief historiographical review of archaeological research of the settlement Magerky I. Also brief materials research of 2015 and 2016. Attempts to the status and chronology hillfort. Special attention is drawn to the recent opened archaeological complex of 2015—2016. Details the main findings are analysed ceramic material. The authors proposed the hypothesis about the existence of a settlement solely within the 11 century. It also provides basic evidence in favour of the confirmation of the proposed hypothesis.

Keywords: settlement Magerky I, Old Rus time, ceramics, pit, archaeological complex.

Одержано 6.06.2016